ePublishing

The Gleaner

Vol 11 (1974)

Αφιέρωμα στον Κ. Θ. Δημαρά

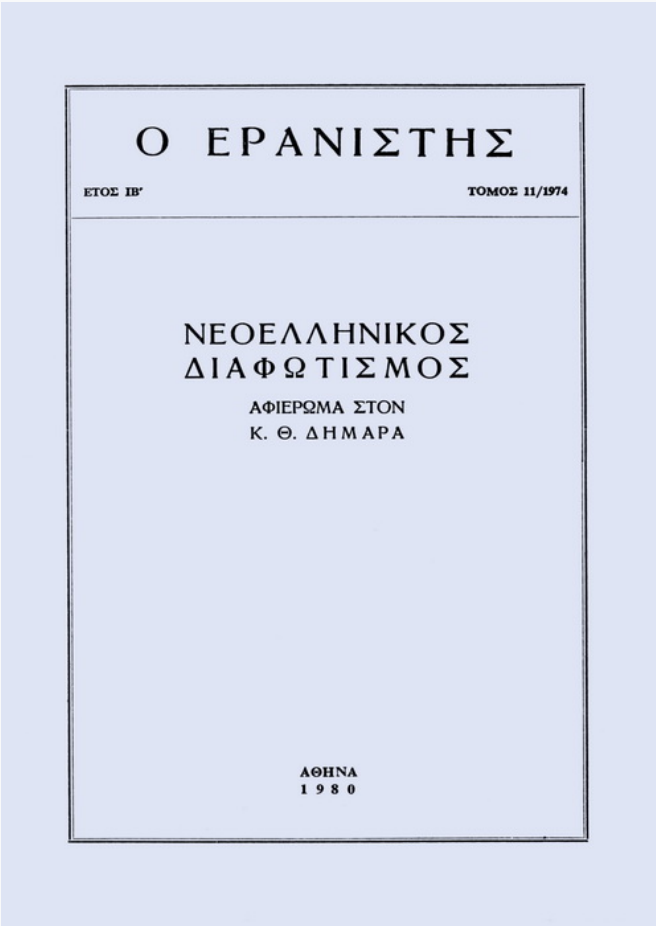
Ο ΕΡΑΝΙΣΤΗΣ

ΕΤΟΣ ΙΒ' ΤΟΜΟΣ 11/1974

ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΣ

ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΣΤΟΝ Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑ

ΑΘΗΝΑ 1980

Δύο αφανή προβλήματα δομής του «Κρητικού»

Γ. Π. Σαββίδης

doi: 10.12681/er.9412

Copyright © 2016, Γ. Π. Σαββίδης

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0.

To cite this article:

Σαββίδης Γ. Π. (2016). Δύο αφανή προβλήματα δομής του «Κρητικού». *The Gleaner*, *11*, 443–455. https://doi.org/10.12681/er.9412

https://epublishing.ekt.gr | **e-Publisher:** EKT | **Downloaded at:** 26/01/2026 07:45:15

ΔΥΟ ΑΦΑΝΗ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΔΟΜΗΣ ΤΟΥ «ΚΡΗΤΙΚΟΥ» *

τέκνα στραβόκορμα ενός πατέρα ευμορφότατου
Σολωμός, ΔΙΑΛΟΓΟΣ

Η *εσωτερική* δομή του *Κρητικού* έχει εξεταστεί διεξοδικά —για να μην πούμε: εξαντλητικά— από δύο έμπειρους φιλολόγους, τον Λίνο Πολίτη στα 1970[1] και τον Δ. Ν. Μαρωνίτη στα 1975[2]. Αμφότεροι είχαν το πλεονέκτημα —απέναντι σε παλαιότερους μελετητές όπως ο Γιάννης Αποστολάκης και ο Φάνης Μιχαλόπουλος— να έχουν στην διάθεσή-τους το κείμενο του Σολωμού, όχι απλώς στην έμμεση παράδοση του Πολυλά, αλλά από αυτοψία είτε φωτοτυπία του αυτόγραφου χειρογράφου Ζακύνθου αρ. 11. Συνεπώς είναι θεμιτό να ισχυριστεί κανείς ότι τίποτε το ιδιαίτερα αποκαλυπτικό δεν μπορεί προσώρας να προστεθεί σχετικά με την εσωτερική δομή του *Κρητικού* —τουλάχιστον ώς την στιγμή όπου θα έχουμε μπροστά-μας την νέα, φιλολογική πια έκδοση του κειμένου, όπως την συνέλαβε ο κ. Πολίτης, όπως την προεργάστηκε ο κ. Μαρωνίτης, και όπως την καταρτίζουν τρεις νεότεροι φιλόλογοι της Θεσσαλονίκης[3].

Ο ισχυρισμός όμως αυτός και η εύλογη προσδοκία της νέας έκδοσης δεν εμποδίζουν να επισημάνουμε ότι η δομή του *Κρητικού* παρουσιάζει και *εξωτερικά* προβλήματα, που έχουν μείνει εκκρεμή είτε αφανή. Μνημονεύω ενδεικτικά το εμφανέστερο και κυριότερο: καθώς γνωρίζουμε ήδη από το 1859, το ποίημα αποτελείται από πέντε μέρη αρι-

* Το κείμενο που ακολουθεί στηρίζεται στην ανακοίνωση που έκανα στο Δ' Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο, Ηράκλειο, 29 Αυγούστου - 3 Σεπτεμβρίου 1976. Επειδή ο χρόνος των ανακοινώσεων ήταν αυστηρά περιορισμένος, προτίμησα τότε να παραλείψω ολόκληρο το πρώτο πρόβλημα, που εδώ εκτίθεται στις σσ. 444-447.

1. *Η δομή του «Κρητικού»*, ανάτυπον εκ του 15ου τόμου των «Κερκυραϊκών Χρονικών», σσ. 181-188.

2. *Οι Εποχές του «Κρητικού»*, Λέσχη.

3. Ο αριθμός-τους, ένα χρόνο μετά την ανακοίνωση αυτή, περιορίστηκε θετικά στην κ. Λιλή Παπαδοπούλου-Ιωαννίδη.

θμημένα από τον Σολωμό: 18, 19, 20, 21, 22 —πράγμα που έκανε τον Πολυλά να σημειώσει, όχι παράλογα: «Ως είναι φανερόν από την αρχή τούτου του Αποσπάσματος, αυτό ήταν συνέχεια Ποιήματος, του οποίου ο μακαρίτης είχε συνθέσει, ή τουλάχιστον σχεδιάσει, τα δεκαφτά πρώτα κεφάλαια. Από αυτά δεν ευρίσκεται ίχνος είς τα σωζόμενα χειρόγραφα». Ωστόσο οι κκ. Πολίτης και Μαρωνίτης μας έχουν πείσει ότι, αγκαλά και ο Σολωμός δεν έφτασε στην οριστική επεξεργασία του *Κρητικού*, πάντως το ποίημα δεν είναι καλοβό ούτε (ιδίως) ακέφαλο. Αλλά τότε τί νόημα έχει τούτη η παράδοξη αρίθμηση;

Μια τολμηρήν απάντηση είχε προτείνει, το 1969, ο Louis Coutelle στην δυστυχώς ανέκδοτη (ώς το 1977) διδακτορική διατριβή-του[4], χωρίς όμως να προχωρήσει στην απαραίτητη διερεύνηση και τεκμηρίωση. Παράλληλη και ανεξάρτητην απάντηση, πολύ πιο επεξεργασμένη και συνεπώς πειστική, έχει να προτείνει η Ελένη Τσαντσάνογλου, συνοψίζοντας μέρος της δικής-της διατριβής στην αμέσως επόμενη ανακοίνωση[5]. Προεισαγωγικά, περιορίζομαι στην έκθεση δύο αφανέστερων προβλημάτων, που και αυτά ξεκινούν από την έκδοση των *Ευρισκομένων*.

Το πρώτο πρόβλημα είναι μια «υπόθεση εργασίας» που μπορεί να συνοψιστεί ως εξής: Μήπως ο *Κρητικός* άρχισε να πρωτογράφεται σε εντεκασύλλαβες οκτάβες (ανάλογα προς τα εξασύλλαβα οκτάστιχα του Α' σχεδιάσματος των *Ελεύθερων Πολιορκισμένων*);

Πού βασίζεται αυτή η υπόθεση; Σε μια οκτάβα και σε ένα τετράστιχο που ο Πολυλάς τοποθέτησε, μαζί με άλλα «αποσπάσματα διάφορα», στο τέλος του *Λάμπρου* (άρ. XXXII καὶ XXXIII). Παραθέτω πρώτα την οκτάβα, την οποία (όσο γνωρίζω) πρόσεξε πρώτος ο Αποστολάκης[6]:

Στην κορυφή της θάλασσας πατώντας
στέκει, και δε συγχύζει τα νερά-της,
που στα βάθη-τους μέσα ολόστρωτα όντας
δεν έδειχναν το θείον ανάστημά-της.

4. Louis Coutelle, *Formation poétique de Solomos (1815-1833)*, Ερμής, 1977, σσ. 481-483.

5. Βλ. τώρα: Ελένη Παχίνη-Τσαντσάνογλου, *Μια λανθάνουσα ποιητικὴ σύνθεση του Διονυσίου Σολωμού — Το αυτόγραφο τετράδιο Ζακύνθου αρ. 11*, Θεσσαλονίκη, 1978 (φωτοτ. έκδοση) και πρόχειρα περ. «Πολίτης», 20, Ιούνιος-Ιούλιος 1978, σσ. 30-44.

6. Γιάννη Μ. Αποστολάκη, *Η Ποίηση στη ζωή-μας*, 1923, σσ. 268, 291, 302.

Δίχως αύρα να πνέει, φεγγοβολώντας
η αναλαμπή του φεγγαριού κοντά-της
συχνότρεμε, σα νά'χε επιθυμήσει
τα ποδάρια τα θεία να της φιλήσει.

Σχετικά με την οκτάβα αυτήν ο Πολυλάς σημειώνει τα εξής: «Έβαλα τούτη τη στροφή με τα Αποσπάσματα του Λάμπρου, διότι εξάγω από μία σημείωση του ποιητή ότι εις το σχέδιο έμπαινε η 'Αναδυομένη Αφροδίτη'. Η στροφή δεν ευρέθηκε εις τα χειρόγραφα· έγινε όμως γνωστή προ πολλού, αφού την εμελοθέτησε αξιόλογα ο ονομαστός Μουσικοδιδάσκαλος, ο Ιππότης Νικόλαος Μάντσαρος»[7].

Ιδού τώρα και το τετράστιχο, μεταγραμμένο από την έκδοση των *Αυτόγραφων Έργων*[8]:

Κείθενε με το μάτι όποιος γυρεύει
για να ιδεί την θωριά την μακρυσμένη
της Αφρικής την θάλασσα αγναντεύει,
πάντα αφράτη και πάντα αγριωμένη.

Πιστεύω πως η Φεγγαροντυμένη και το Λυβικό (ή έστω το Κρητικό) Πέλαγος μας οδηγούν περισσότερο στον *Κρητικό* παρά στον *Λάμπρο* —του οποίου το σενάριο σκηνοθετείται ανάμεσα Γιάννενα και Ζάκυνθο— και ότι συνεπώς η «υπόθεση εργασίας» που πρότεινα δεν είναι ολότελα αυθαίρετη. Όμως η λογική του Ποιητή σπάνια συμπίπτει με την λογική του Σοφολογιότατου. Ένας πρόχειρος έλεγχος στο χειρόγραφο του *Λάμπρου* (Ζακύνθου αρ. 12) αρκεί να μας πείσει ότι ο Πολυλάς δεν είχε άδικο:

α. Πράγματι, σε ένα πρώιμο ιταλικό σχεδίασμα της φεγγαρόλουστης σκηνής όπου ο Λάμπρος, μετά την αὐτοκτονία της θυγατέρας-του, κωπηλατεί μόνος στην μέση της λίμνης ή της θάλασσας, ο Σολωμός έχει προσθέσει αργότερα την εξής σημείωση: «Era un tempo in cui si passionava della natura, ed osservandola gli piaceva formar fantasmi da se, e qui si puó introdurre venere nascente dal mare

7. Σύμφωνα με πληροφορίες του Λίνου Πολίτη (Διονυσίου Σολωμού, *Άπαντα*, Α' Ποιήματα, Ίκαρος, 1948, σ. 353) η οκτάβα πρωτοδημοσιεύτηκε το 1849 ως «Οκτάστιχον ενός ποιήματος» στην εφημερίδα «Αιών», αρ. 945, και συνδέθηκε με τον *Λάμπρο* το 1857 στην πρώτη αθηναϊκή έκδοση (Μαντσαβίνου και Δαλλαπόρτα).

8. Διονυσίου Σολωμού, *Αυτόγραφα Έργα*, επιμέλεια Λίνου Πολίτη, Αριστοτέλειον Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης, 1964, [στο εξής, συντομογραφικά: *ΑΕ*], σ. 43.

illuminato dalla luna, e vestita di essa»[9]. Σημειώνω επίσης πως μεταγενέστερα σχεδιάσματα μεταθέτουν το όραμα στο πρόσωπο της ίδιας της θυγατέρας· ένα μάλιστα από αυτά, μας δίνει τους εξής αθησαύριστους στίχους:

και από το κύμα το γαλάζιο βγαίνει
στο γλυκό φως του φεγγαριού ντυμένη[10].

β. Πράγματι το τετράστιχο για «της Αφρικής την θάλασσα» ανήκει στον *Λάμπρο*: πιθανότατα σχετίζεται με τα οράματα του μάρτυρα ιερομόναχου, αδελφού της Μαρίας, τον οποίο καίει ζωντανόν ο Αλήπασας. Στο χειρόγραφο όμως διαπιστώνουμε ότι ο Πολυλάς παρέλειψε μια εισαγωγική ιταλική φράση του Σολωμού, την οποία ο κ. Πολίτης μεταγράφει ως εξής: «Vista di † Arta † che sarà il luogo della scena il più vicino a luogo Greco»[11]. Και οφείλω να παρατηρήσω πως είναι γεωγραφικά ευλογότερο και παλαιογραφικά θεμιτό να διαβάσουμε Creta αντί Arta[12] — από την οποία δεν αγναντεύει κανείς καλάκαλά ούτε τον Αμβρακικό.

Συμπέρασμα: η «υπόθεση εργασίας» αποδείχτηκε άχρηστη. Ωστόσο η συνοπτική διερεύνησή-της θέλω να πιστεύω πως δεν ήταν ολότελα περιττή: Πρώτον, γιατι γλιτώνει άλλους μελετητές από τον ίδιο πειρασμό και ενδέχεται να τους τρέψει προς οργανικότερες συσχετίσεις *Λάμπρου* και *Κρητικού*. Δεύτερον, γιατι μας έδειξε πως το όραμα της Φεγγαροντυμένης πιθανότατα προϋπήρχε του *Κρητικού*[13], ίσως ως αυτοτελής λυρική μονάδα που ο Σολωμός αρχικά συλλογίστηκε να την εντάξει

9. *ΑΕ*, σ. 27. Μεταφράζω: «Ήταν μια εποχή όπου παθιαζόταν για την φύση, και παρατηρώντας-την του άρεζε να πλάθει μόνος-του φαντάσματα· και εδώ μπορείς να εισαγάγεις την Αφροδίτη να γεννιέται από το πέλαγος φωτισμένο από την σελήνη, και ντυμένη με αυτήν».

10. *ΑΕ*, σ. 30. Πρβλ. και σσ. 36, 52.

11. *ΑΕ*, σ. 43. «Θέα της Άρτας[;] που θα είναι ο τόπος της σκηνής ο πιο κοντινός σε τόπο ελληνικό».

12. Πβ. *ΑΕ*, σ. 357.

13. Η εξέλιξη του θέματος Αφροδίτη-Φεγγαροντυμένη στον Σολωμό νομίζω πως επιβάλλεται να γίνει αντικείμενο διεξοδικής μελέτης, κριτικής και συγκριτικής, με πιθανή αφετηρία την συμβατική εικόνα που συναντούμε στο νεανικο «Όνειρο» (στ. 23-24) είτε την περίπου σύγχρονη «Ode a Venere». Η ωρίμανση, μεταμόρφωση και εμμονή του θέματος ίσαμε το Γ' σχεδίασμα των *Ελεύθερων Πολιορκισμένων* υποθέτω πως συνεπάγεται μια πλατύτερη μελέτη των λογοτεχνικών ονείρων-οραμάτων του Σολωμού, περισσότερο γραμματολογική παρά ψυχαναλυτική ή ονειροκριτική.

στον *Λάμπρο*. Τρίτον, γιατι θαρρώ πως μας έδωσε μιαν αφανή ως τώρα μνεία της Κρήτης στο σολωμικό έργο[14].

Το δεύτερο, και κάπως ουσιαστικότερο, πρόβλημα έχει και πάλι αφετηρία την έκδοση των *Ευρισκομένων*· εκεί ο Πολυλάς, μάλλον αμήχανα και πάντως άσχετα προς τον *Κρητικό*, δημοσίεψε το εξής αχρονολόγητο «Σχεδίασμα»[15]:

«Φαντάζεται ο ποιητής ότι ενώ όλοι οι Κερκυραίοι εορτάζουν χαρμόσυνα τον ερχομό του νέου βασιλέα της Ελλάδος, ο οποίος διαβαίνει από την Κέρκυρα, ένας γέροντας Κρητικός αποστρέφεται την κοινή χαρά, και φεύγει εις ένα ξωκλήσι, και αυτού κλαίει τη δουλεία της μητρικής-του γης,

Η Κρήτη, λέγει, ... η γή'ναι της Αντρείας·
γιά ξαναπές-το, αντίλαλε ιερέ της εκκλησίας·

Αίμα ας γένει το κρασί στου γάμου το ποτήρι.

..... Ω παλικάρι, φεύγα·
πάρε μια φούχτα από τη γη την ποθητή σου κι έβγα.»

Έκτοτε, κανείς μελετητής, όσο γνωρίζω, δεν πρόσεξε το αδέσποτο αυτό σχεδίασμα— ώς το 1944, όταν ο κ. Πολίτης και το χρονολόγησε με την συνηθισμένη-του ακρίβεια, και το συσχέτισε τεχνοτροπικά και θεματικά με τον *Κρητικό*. Παραθέτω τις απαραίτητες περικοπές από το θεμελιακό-του μελέτημα «Χρονολογικά ζητήματα σε ποιήματα του Σολωμού»:

«Όλη η διατύπωση δεν αφήνει αμφιβολία πως σ' αυτό το πρώτο πέρασμα του Όθωνα από την Κέρκυρα, τον Γενάρη του 1833, αναφέρεται το απόσπασμα, όταν κατέβαινε για πρώτη φορά βασιλιάς στην Ελλάδα... Και η θλίψη του γέροντα Κρητικού για 'τη δουλεία της μητρικής-του γης' πρέπει ν' αναφέρεται σε πρόσφατα οπωσδήποτε γεγονότα, στην παράδοση της Κρήτης στους Τούρκους και στους Αιγυπτίους (1830-31).

14. Μια άλλη, όχι αφανής, αλλά τελείως ανεξήγητη μνεία της Κρήτης (ακριβέστερα: των Χανιών) βρίσκεται ανάμεσα σε παραλλαγές του Γ' σχεδιάσματος των *Ελεύθερων Πολιορκισμένων* και του *Πόρφυρα*, ΑΕ, σ. 503.

15. Στα *Ευρισκόμενα* ο *Κρητικός* δημοσιεύεται στις σσ. 145-159 ενώ το «Σχεδίασμα» δημοσιεύεται στην σ. 291. Στα *Άπαντα* Πολίτη το «Σχεδίασμα» μετατίθεται λογικά μετά το «Η Φαρμακωμένη στον Άδη» (σ. 155) αλλά χωρίζεται από τον *Κρητικό* (σσ. 197-206) με όλο το υλικό του *Λάμπρου*.

»Και από εσωτερικούς λόγους, πάλι δεν είναι αταίριαστη μια τέτοια χρονολογική τοποθέτηση στις αρχές του 1833. Οι ομοιοκατάληκτοι δεκαπεντασύλλαβοι, η εσωτερική-τους αρμονία, και ολόκληρο το ύφος του 'Σχεδιάσματος' θυμίζουν τους όμοιους στίχους από τον *Κρητικό*, γραμμένον κι αυτόν την ίδια εποχή (1833-34). Και δεν είναι απίθανο να συμπεράνουμε πως αυτά τα χρόνια και τα αμέσως προηγούμενα γνωρίστηκε ο Σολωμός με τα σπουδαιότερα έργα της Κρητικής λογοτεχνίας... Η γνωριμιά-του αυτή τον οδήγησε από τη μια μεριά να δουλέψει... τον δεκαπεντασύλλαβο και να του δώσει το μουσικό βάθος που αντικρίζουμε στον *Κρητικό*, παράλληλα όμως του άνοιξε και το ενδιαφέρον και το θαυμασμό για το μεγάλο και ηρωικό νησί, ώστε να συνθέτει τον ίδιο καιρό δυο τραγούδια με θέμα την Κρήτη»[16].

Δέκα χρόνια αργότερα (1954) ο ίδιος, έχοντας πια ιδεί τα σολωμικά χειρόγραφα, μίλησε παρεμπιπτόντως και για το «Σχεδίασμα», αλλά μόνο για να φωτίσει διακριτικά τον ώς τότε «ακατανόητο» στίχο:

Αίμα ας γένει το κρασί στου γάμου το ποτήρι[17].

Την ίδια χρονιά ωστόσο, ο Φάνης Μιχαλόπουλος, επιχειρώντας μια «συμβολική κι αισθητική ανάλυση» του *Κρητικού*, χωρίς να έχει ιδεί κανένα σχετικό χειρόγραφο, μνημονεύει βιαστικά το «Σχεδίασμα» και αποφαίνεται: «Δεν υπάρχει αμφιβολία πως ο πρώτος πυρήνας του *Κρητικού* βρίσκεται μέσα σ' αυτά τα λίγα λόγια του Σχεδιάσματος»[18].

'Αλλα δέκα χρόνια αργότερα (1964) ο κ. Πολίτης, παραδίνοντας επιτέλους στο 'Εθνος την πανομοιότυπη έκδοση των σολωμικών αυτογράφων και την υπεύθυνη τυπογραφική μεταγραφή-τους, έκανε προσιτό σε κάθε ενδιαφερόμενο και το πλήρες κείμενο του «Σχεδιάσματος»—κείμενο σημαντικά διάφορο από εκείνο που ο Πολυλάς είχε δημοσιέψει πριν από 105 χρόνια. Τούτο αποτελείται από δύο διαδοχικά στάδια επεξεργασίας, γραμμένα σε δύο αντικριστές σελίδες ενός μικρού τετραδίου των ετών 1829-1833 (Ακαδημίας Αθηνῶν αρ. 1)[19] —καὶ θεωρώ αξιοσημείωτο ότι ο Σολωμός άφησε άγραφες τις 18 σελίδες που ακολουθούν το «Σχεδίασμα»: πιθανό σημάδι ότι λογάριαζε να αναπτύξει

16. Βλ. πρόχειρα: Λίνου Πολίτη, *Γύρω στο Σολωμό*, Γαλλικό Ινστιτούτο Αθηνών, 1958, σ. 95.

17. *ό.π.*, σ. 183. Ο Πολυλάς είχε δημοσιέψει και την ακόλουθη παραλλαγή: «Ας γένει αίμα το κρασί στο νυμφικό ποτήρι» [sic].

18. Φάνης Μιχαλόπουλος, *Διονυσίου Σολωμού Ο Κρητικός*, σ. 6 (το φυλλάδιο δεν έχει σελιδαρίθμηση).

19. *ΑΕ*, σ. 313.

την επεξεργασία-του, ακριβώς όπως συμβαίνει και με τον *Κρητικό* στο Τετράδιο Ζακύνθου αρ. 11[20]. Ιδού λοιπόν το νέο κείμενο, πανομοιότυπα μεταφερμένο από την τυπογραφική μεταγραφή του Λίνου Πολίτη[21]:

(Στάδιο πρώτο)

Affrettava il vecchio cacciato dal tumulto della gioja. Egli fuggiva come cacciato dall'Angelo esterminatore dal tumulto della gioja che lo inseguiva. Entra nella chiesa στο [κλί] ξοκλίσι. Καταραμενοί

5 η Κρίτη λέλι †innanzi† η γη' 'νε της ανδριας·
για ξαναπεστο αντίλαλε ιερε της Εκλησίασ!

Il dolce vino nuziale diventi sangue – ; e tutti i martiri di Creta assedino il letto nuziale.

Il frutto del nostro sangue fu dato in dote allo straniero: diventi
freddo come il sepolcro sia il primo bacio
10 sangue il dolce vino nuziale; e tutti i martiri di Creta · asse-
d'amore, e tutti i martiri di Creta.
dino il letto nuziale.

γαμυ
εμα ας γινί το κρασί στυ [νίφικο] το ποτίρι
ας γινι εμα το κρασι στο νιφικο ποτιρι της Κρίτι οί μαρτίρι.
ο παλικαρί φεβγα·
15 παρε μιά φυχτα απο τη γη τη ποθίτισυ, ¼ 'εβγα.

(Στάδιο δεύτερο)

Maledetto il tumulto della città di Corcira che festeggia il nuovo rè della Grecia! Io povero e vecchio Cretense inseguito dal gran tumulto sono fuggito come inseguito dall'abborrito tumulto affrettando e venni qui στο ερμο το ξοκλίσι

5 Creta è la terra dei prodi ripetilo, sacra ècco di questa Chiesa; Si Creta è la terra dei prodi

20. Βλ. *ΑΕ*, σ. 381.

21. Μεταφράζω, όπως και παρα-

Από τα πολλαπλά προβλήματα που θέτει τούτο το βίαιο και πονεμένο κείμενο παραμερίζω εδώ, για οικονομία χρόνου, δύο αλληλένδετα:

α. Δέχομαι δηλαδή ότι ο γάμος τον οποίο καταριέται ο γέροντας Κρητικός είναι η συμβολική στέψη του Όθωνα με την Ελλάδα[22], και όχι ο γάμος-του με την Αμαλία— πράγμα που θα μας υποχρέωνε να μεταθέσουμε την χρονολόγηση του «Σχεδιάσματος» από το 1833 στα 1837. Άρα η ιταλική φράση «Ο καρπός του αίματός-μας δόθηκε προίκα στον ξένο» προφανώς υπονοεί πλήρη αντίθεση στην εκλογή ξένου ηγεμόνα ή τουλάχιστον αντιδιαστέλλει την αποδοχή του Ελληνικού Στέμματος από μέρους του Όθωνα προς την άρνηση του πρώτου μνηστήρα του θρόνου: θυμόμαστε ότι ο πρίγκηπας Λεοπόλδος είχε χαλάσει το «συνοι-

πάνω, τις ιταλικές πεζές φράσεις του Σολωμού, υπογραμμίζοντας τις λέξεις που είναι γραμμένες ελληνικά από τον ποιητή:

(Στάδιο πρώτο)

Βιαζόταν ο γέρος κυνηγημένος από την οχλοβοή της χαράς. Έφευγε σαν κυνηγημένος από τον Άγγελο τον εξολοθρευτή, από την οχλοβοή της χαράς που τον ακολουθούσε. Μπαίνει στην εκκλησία *στο ξωκλήσι. Καταραμένοι*

η Κρήτη, λέγει ευθύς [;] *η γή 'ναι της ανδρείας·*
γιά ξαναπές-το, αντίλαλε ιερέ της Εκκλησίας!

Το γλυκό γαμήλιο κρασί ας γίνει αίμα· και όλοι οι μάρτυρες της Κρήτης ας πολιορκήσουν το γαμήλιο κρεβάτι.

Ο καρπός του αίματός-μας δόθηκε προίκα στον ξένο· ας γίνει αίμα το γλυκό γαμήλιο κρασί· κρύο σαν τάφος ας είναι το πρώτο φιλί της αγάπης, και όλοι οι μάρτυρες της Κρήτης ας πολιορκήσουν το γαμήλιο κρεβάτι.

αίμα ας γίνει το κρασί στου γάμου το ποτήρι
ας γίνει αίμα το κρασί στο νυφικό ποτήρι
της Κρήτης οι μαρτύροι.
ω παλικάρι, φεύγα·
πάρε μια φούχτα από τη γη την ποθητή-σου, κι έβγα.

(Στάδιο δεύτερο)

Καταραμένη η οχλοβοή της πολιτείας της Κέρκυρας που καλωσορίζει τον καινούργιο βασιλιά της Ελλάδας! Εγώ, ο φτωχός και γέρος Κρητικός, καταδιωγμένος από την μεγάλη οχλοβοή, έφυγα σαν καταδιωγμένος από την μισητή οχλοβοή, βιαστικά, και ήρθα εδώ *στο έρμο το ξωκλήσι.*

Η Κρήτη είναι η γη των αντρειωμένων —επανάλαβέ-το, ιερή ηχώ τούτης της Εκκλησίας· Ναί, η Κρήτη είναι η γη των αντρειωμένων.

22. Η κ. Τσαντσάνογλου μου υποδεικνύει πως θα ήταν αξιερεύνητη η ενδεχόμενη αντιθετική σχέση του «Σχεδιάσματος» προς *Το Φίλημα* (1833) του Τερτσέτη. Με την ίδια ευκαιρία καταχωρίζω την παρατήρησή-της ότι η ιταλική φράση του δεύτερου σταδίου «Επανάλαβέ-το, ιερή ηχώ τούτης της Εκκλησίας» απαντά ελάχιστα παραλλαγμένη σε όψιμο ιταλικό απόσπασμα ίσως επικηδείου λόγου: βλ. *ΑΕ*, σ. 568.

κέσιο» στα 1830, κυρίως γιατι η Κρήτη και η Σάμος δεν περιλαμβάνονταν στο «προικοσύμφωνο».

β. Δεν συζητώ τα κίνητρα που έκαναν τον Πολυλά να ταχυδακτυλουργήσει την οξύτατη πολιτική διάσταση του πρώτου σταδίου του «Σχεδιάσματος». Πιθανόν μερικά να εντάσσονται στο κλίμα που οδηγεί τον Σπ. Τρικούπη στην καθαρεύουσα[23] και τον Κ. Παπαρρηγόπουλο στο δόγμα της «εθνικής αλήθειας».

23. Την χρονιά του *Διαλόγου* (1824) ο Τρικούπης είναι ρητός πολέμιος του «Γεροκοραή» (βλ. πρόχειρα Ε. Γ. Πρωτοψάλτης, *Σπυρίδων Τρικούπης*, «Νέα Εστία», 94, 1115, Χριστούγεννα 1973, σ. 129), ενώ ένα χρόνο μετά την τελευταία μαρτυρημένη συνάντησή-του με τον Σολωμό, προλογίζοντας την *Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως*, υποστηρίζει και θεωρητικά «την μέσην οδόν, την μεταξύ... των χυδαϊζόντων και των ελληνιζόντων» (Α', 1851, σσ. 9-13 —βλ. και την εκτενέστατη σημείωση β στις σσ. 355-358, όπου ο Κοραής, μόνος από όλους τους νεότερους Έλληνες, μνημονεύεται με σεβασμό δύο φορές). Με την ευκαιρία, παρατηρώ πως ο Σολωμός, γράφοντας τον *Ύμνο* (ειδικότερα τις στροφές 88-117 και την αντίστοιχη σημείωση 10), φαίνεται να είχε στην διάθεσή-του μια πρώιμη μορφή του κεφ. Μ της *Ιστορίας* του Τρικούπη, γραμμένη σε γλώσσα σαφώς δημοτικότερη από εκείνη της δημοσιευμένης μορφής· διαφορετικά, δεν βλέπω τί νόημα έχει η σημείωση 10 και μάλιστα η τελευταία φράση: «Αυτή η ιστορία γλίγωρα θέλει πλουτίσει *και την γλώσσαν-μας* και την φιλολογίαν-μας» (εγώ υπογραμμίζω). Η λανθάνουσα αυτή μορφή της *Ιστορίας* είναι πιθανότατα η «κοινή πηγή» για την οποία μίλησε διστακτικά ο L. Coutelle στο *Τρεις 'Γραμματικοί' του Σολωμού*, «Ερανιστής» Ε' (1967), 25, σ. 21.

Η εξέλιξη των σχέσεων Σολωμού - Τρικούπη (1823-1850;) ίσως αξίζει να διερευνηθεί ουσιαστικότερα από όσο έγινε ώς τώρα (βλ. Jacques Bouchard, *Γεώργιος Τερτσέτης*, 1970, σ. 52 —η εργασία του Θ. Ξύδη, *Τρικούπης και Σολωμός*, «Νέα Εστία», ό.π., σσ. 141-144, είναι ασήμαντη). Π.χ., από την άποψη που μας ενδιαφέρει άμεσα εδώ, ο Σολωμός δεν μπορεί να έμεινε αδιάφορος μπροστά στην αποφασιστική συμβολή του Τρικούπη για την εκλογή του Όθωνα, και στον συνακόλουθο διορισμό-του ως πρώτου πρωθυπουργού της Βαυαροκρατίας. Ακόμα: ο Τρικούπης, στην γνωστή επιστολή-του προς τον Πολυλά, γραμμένη (άγνωστο γιατί) γαλλικά στο Λονδίνο, 25 Μαΐου/6 Ιουνίου 1859, ισχυρίζεται πως «notre amitié s'est conservée jusqu'à sa fin prematurée». Εύλογα αναρωτιέται κανείς με ποιο τρόπο συντηρήθηκε αυτή η φιλία μετά το 1833: από τα 24 χρόνια που μεσολαβούν ώς τον θάνατο του Σολωμού, ο αλλοτινός «Φίλος» πέρασε τα μισά στην Αγγλία και τα υπόλοιπα στην Αθήνα, χωρίς να σωθεί ούτε ένα αναμφισβήτητο δείγμα αλληλογραφίας-τους. Εξ άλλου, σύμφωνα με την παραπάνω όψιμη μαρτυρία του Τρικούπη (που αφορά βασικά τα της πρώτης γνωριμίας), περαστικός το 1850 από την Κέρκυρα μίλησε στον Σολωμό «du grand succès de son ode à la liberté, surquoi il me dit que son Lambro et son Byron valaient même et me

Και εντοπίζομαι στο πρόβλημα που μας αφορά αμεσότερα εδώ: την εκκρεμή σχέση του κειμένου αυτού με τον γνωστό-μας *Κρητικό* του Σολωμού. Πρόκειται άραγε για σχεδίασμα άλλου, παράλληλου ποιήματος —όπως ασυζήτητα συμπέρανε ο κ. Πολίτης, όταν δεν γνώριζε παρά το κείμενο Πολυλά— ή μήπως πρόκειται —όπως ισχυρίστηκε διαισθητικά ο Μιχαλόπουλος— για μια ξεπερασμένη εμβρυώδη φάση του *Κρητικού*;

Προσωπικά, είμαι διατεθειμένος να υποστηρίξω την δεύτερη εκδοχή. Περιορίζομαι να συνοψίσω τα λίγο-πολύ οφθαλμοφανή επιχειρήματα:

1. Η κοινή χρήση του «δραματικού μονολόγου», που είδαμε να κρυσταλλώνεται ήδη στο δεύτερο στάδιο του «Σχεδιάσματος». Κοινή χρήση από μέρους του Σολωμού στο «Σχεδίασμα» και στον *Κρητικό*, αλλά διόλου κοινόχρηστη ακόμα στην ευρωπαϊκή ποίηση ή στο σολωμικό έργο εν γένει.

2. Η κοινή (πάντα με την ίδια έννοια) persona του αυτεξόριστου, ευλαβικού, φτωχού και ηλικιωμένου Κρητικού.

3 (που είναι και το μόνο φιλολογικό επιχείρημα του Μιχαλόπουλου). Οι παραλλαγές του στίχου του «Σχεδιάσματος»:

πάρε μια φούχτα από τη γή την ποθητή-σου, κι έβγα

που στην επεξεργασία του *Κρητικού* γίνεται διαδοχικά:

μια φούχτα από το χώμα-της εγιόμισα και βγήκα
δυο φούχτες οχ το χώμα-της εγιόμισα και βγήκα
εγέμισα οχ το χώμα-της τες φούχτες-μου και βγήκα

κ' εγέμισα οχ το χώμα-της τες φούχτες-μου, και βγήκα
μακρία 'πο κείθ' εγιόμισα τες φούχτες-μου και βγήκα[24].

Και καταλήγω, κάπως αναλυτικότερα, σε δύο επιχειρήματα ίσως όχι και τόσο αυτονόητα:

4. Δεν γνωρίζω να έχει προσεχτεί αρκετά το θεμελιακό συμπέρασμα του Κ. Θ. Δημαρά για την έμπνευση του Σολωμού: «έξαρση

récita quelques vers». Με άλλα λόγια, ο Τρικούπης δεν είχε ιδέα της ποιητικής προόδου του Σολωμού μετά το 1824 ή έστω το 1834, και εκείνος έκρινε περιττό να τον ενημερώσει.

24. *ΑΕ*, σσ. 374 α18, β18, β19 και 378 α38, β38. Ο στίχος του «Σχεδιάσματος» επαναλαμβάνεται ανάμεσα σε στίχους του *Κρητικού* και του Β' σχεδιάσματος των *Ελεύθερων Πολιορκισμένων*: ΑΕ, σ. 397 β15.

αδιάκοπη, από την ωριμότητά-του και πέρα, αλλά πάντα στηριγμένη επάνω σε μια πραγματικότητα»[25]. Πιό συγκεκριμένα: από τον *Ύμνο* και πέρα, δηλαδή στα τριάντα τελευταία χρόνια της ζωής-του, ο Σολωμός, γιά κάθε ελληνικό ποίημα που επιχειρεί να συνθέσει, ξεκινάει πάντα από κάποιο ιστορικό γεγονός, δημόσιο είτε ιδιωτικό[26]. Κάποτε, βέβαια, η λυρική απόσταξη (ή το σατιρικό άλλοθι) τείνει να εξατμίσει την περιστατική αφορμή— η οποία, ωστόσο, παραμένει το γόνιμο σπέρμα που συνδέει το ποίημα με την καθημερινή εμπειρία.

Ας θυμηθούμε την περίπτωση του *Πόρφυρα*: αν έλειπε η πληροφοριακή σημείωση του Πολυλά, ποιός τάχα θα υποψιαζόταν, σήμερα πια, ότι το μεταφυσικό αυτό ποίημα έχει αφετηρία ένα «πραγματικό συμβεβηκός» που απασχόλησε τις τοπικές εφημερίδες και τους Κορφιάτες λουομένους τον Ιούλιο 1847; Γιατί λοιπόν και ο *Κρητικός* να μην ξεκινάει από την συγκεκριμένη πολιτική και ανθρώπινη αφορμή του Ιανουαρίου 1833, η οποία, σημειωτέον, ήδη αρχίζει να μυθοποιείται στο «Σχεδίασμα»;

5. Βέβαια, η πολιτική διάσταση, τόσο έντονα παρούσα στο πρώτο στάδιο του «Σχεδιάσματος», φαίνεται να απουσιάζει ολότελα από τον *Κρητικό* —ή μάλλον να έχει ολότελα μεταμορφωθεί σε *μυθιστορική* διάσταση. Θα έλεγε κανείς πως η μυθική μνήμη ενίκησε την ιστορική συνείδηση του ποιητή. Όμως η εντύπωση αυτή οφείλεται κυρίως στο κείμενο Πολυλά. Πράγματι, στα αυτόγραφα στάδια επεξεργασίας του *Κρητικού* (και μάλιστα στα άμεσα συμφραζόμενα των παραλλαγών του στίχου που είδαμε να πρωτοεμφανίζεται στο «Σχεδίασμα»: «πάρε μια φούχτα από τη γη την ποθητή-σου, κι έβγα») μπορούμε να παρακολουθήσουμε κάτι από την εσκεμμένη εξάτμιση και μεταμόρφωση της πολιτικής διάστασης, μια διαδικασία που ίσως ασύνειδα άρχισε από το δεύτερο στάδιο του «Σχεδιάσματος».

25. *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Α', Ίκαρος 1948, σ. 234.

26. Στην προφορική ανακοίνωση είχα κρατήσει μια επιφύλαξη για τον *Λάμπρο*, γιατι μου είχε διαφύγει η καίρια διαβεβαίωση του κ. Δημαρά (*ό.π.*, σ. 229): «Στα 1823 ένα πραγματικό περιστατικό του δίνει την πρώτη ιδέα του *Λάμπρου*»—διαβεβαίωση που βασίζεται στην ακόλουθη επαληθεύσιμη πληροφορία του Εμμανουήλ Στάη: «Τί δ' ήν το υποκείμενον του τοιούτου ποιήματος; Ατυχώς ουχί μύθος τις, αλλά τότε πρόσφατον ιστορικόν γεγονός» κλπ. (*Περί Σολομού*, «Αθηνά», Ε', 1893, σ. 448).

Αφ' ετέρου, ο εμπειρικός κανόνας που διατύπωσα ενισχύεται από την ρομαντική θεωρία του A. Manzoni: «Tous les grands monuments de la poésie ont pour base des événements données par l'histoire» (*Lettre à M. Chauvet*, 1820).

Αρκούμαι να παραθέσω το πιο εύγλωττο τεκμήριο της προχωρημένης συνειδητής διαδικασίας: ένα ιταλικό αυτοσχόλιο του ποιητή, σε μιαν απόπειρα μετάθεσης της πολιτικής αιτίας για την εγκατάλειψη της Κρήτης στους Τούρκους, από την στέψη του 1833 στον εμφύλιο πόλεμο του 1823[27]. Λέει ο Κρητικός: «Ho perduta la mia patria, perchè i nostri si battono fra loro»[28]— και ο Σολωμός προσθέτει μέσα σε παρένθεση: (vedi il come[29]· και αμέσως μετά συνεχίζει: —é meglio †lasciare† per allontanare le epoche[30]. Σχόλιο που μου φέρνει ακατανίκητα στον νου την παράλληλη ποιητικήν υποθήκη του Καβάφη: «Να μακραίνουμε τα πράγματα είναι ασφάλεια»[31].

Με άλλα λόγια: η πραγματική πολιτική διάσταση, για να μετουσιωθεί ποιητικά, ασφαλέστερο είναι να «αποστασιοποιείται» ως συμβολικὴ μυθική διάσταση. Και για τούτο δεν αρκεί η κοινή ιστορική συνείδηση· απαιτείται και η ιστορική αίσθηση, που είναι γνώρισμα κάθε μείζονος ποιητή —από τον Αισχύλο ή τον Ντάντε, ίσαμε τον Καβάφη και τον Μπρέχτ[32]. Πώς θα πραγματοποιηθεί η αποστασιοποίηση αυτή (π.χ. λυρικά ή σατιρικά ή δραματικά) είναι ζήτημα ιδιοσυγκρασίας είτε ποιητικής μεθόδου, και άλλων τινών που δεν εξαρτώνται από τον ποιητή. Αλλά ποια είναι η μέθοδος που ανακαλύπτει ο Σολωμός, την εποχή όπου επεξεργάζεται τον *Κρητικό*, είναι κάτι που υπάγεται στην αρμοδιότητα της κ. Τσαντσάνογλου.

Συνοψίζοντας, προτείνω να δεχτούμε πως το «Σχεδίασμα» του Τετραδίου Ακαδημίας Αθηνῶν αρ. 1 και οι διαδοχικές επεξεργασίες του *Κρητικού* στο Τετράδιο Ζακύνθου αρ. 11, αντιπροσωπεύουν δύο διαφορετικές φάσεις συνθέσεως του ίδιου ποιήματος. Στο «Σχεδίασμα», που είναι πιθανότατα η αρχική φάση, ο ποιητής σκηνοθετεί δοκιμαστικά και αρ-

27. Η δεύτερη αυτή χρονολογία προσδιορίστηκε με ανεξάρτητα εσωτερικά τεκμήρια από τον κ. Coutelle, *Formation*, σσ. 418-429.

28. *ΑΕ*, σ. 359 β33-35. «Έχασα την πατρίδα-μου γιατι οι δικοί-μας μάχονται αναμεταξύ-τους».

29. «Κοίταξε τον τρόπο».

30. «Καλύτερα να το παρατήσεις[;] για να απομακρύνεις τις εποχές». Είναι αξιοπρόσεχτο πως μολαταύτα το θέμα του εμφύλιου σπαραγμού εμμένει στις επόμενες επεξεργασίες· πβ. *ΑΕ*, σσ. 372 β24, 373 α17 και ίσως 378 α37.

31. Τίμου Μαλάνου, *Ο ποιητής Κ. Π. Καβάφης*, Δίφρος 1957, σ. 241.

32. Βλ. Γ. Π. Σαββίδης, *Η πολιτική αίσθηση στον Καβάφη*, στον συλλογικό τόμο «Ο πολιτικός στοχασμός των νεοελλήνων συγγραφέων». Πάντειος Ανωτάτη Σχολή Πολιτικών Επιστημών, 1977 [το κείμενο χρονολογείται από το 1967], σσ. 101-118.

χίζει να αναπτύσσει το βασικό θέμα του αυτεξόριστου γέροντα Κρητικού, σε πλαίσιο δοσμένο από την επικαιρότητα. Η επικαιρική αυτή ανάπτυξη εγκαταλείφθηκε απότομα (όπως μαρτυρούν οι 18 άγραφες σελίδες), ίσως για λόγους αισθητικούς[33]. Το βέβαιο είναι πως ήδη με την πρώτη από τις επεξεργασίες του *Κρητικού*, στο Τετράδιο Ζακύνθου αρ. 11, βρισκόμαστε σε μιαν άλλη, πλήρως μυθιστορική σκηνοθεσία, και σε μια φάση συνθέσεως πολύ πιο προχωρημένη: εδώ ο Σολωμός δεν αναπτύσσει πια σχεδόν, αλλά κυρίως πυκνώνει, αρμολογεί και σμιλεύει το ποίημά-του. Στο μεταξύ, δίπλα στον ζωτικό πυρήνα της αρχικής φάσης —την φούχτα γης του αυτεξόριστου— έχουν εμφυτευτεί άλλοι τρεις πυρήνες, εξίσου ζωτικοί αλλά σίγουρα προγενέστεροι: το όραμα της Φεγγαροντυμένης, η οπτασία της αναστημένης κόρης, και ο πειρασμός του αγωνιστή. Τρεις πυρήνες που ο ποιητής μάταια προσπάθησε να σπείρει στον *Λάμπρο*, και που μετά την εγκατάλειψη του *Κρητικού* θα εμμείνουν ποικιλότροπα ώς το τέλος της δημιουργικής ζωής του Σολωμού[34].

Η ελάχιστη πρακτική συνέπεια της πρότασής-μου νομίζω πως είναι η εξής: στις μελλοντικές εκδόσεις του *Κρητικού* να συμπεριλαμβάνουμε και το «Σχεδίασμα».

Γ. Π. Σαββίδης

33. Καθώς μου υποδεικνύει η κ. Παπαδοπούλου-Ιωαννίδη, ο Σολωμός, έξι σελίδες πριν από το «Σχεδίασμα», συνθέτοντας την λεγόμενη «Νεκρική ωδή Ι» («Το δώμα τ' ολομόναχο βροντούσε από τραγούδια...») σημειώνει: «Bisogna assolutamente far l' inno cominciando ex abrupto senza dire chi lo facesse» (= «Είναι απολύτως αναγκαίο να κάνεις τον ύμνο αυτόν να αρχίζει εξαίφνης, χωρίς να πεις ποιος τον κάνει»), *ΑΕ*, σ. 310 β4-7. Βλ. και Coutelle, *ό,π.*, σ. 482.

34. Αντίστοιχα η φούχτα γης θα εμμείνει ώς τον *Πόρφυρα*: «με δυο φιλιά της μάνας-μου με φούχτα γη της γης-μου», *ΑΕ*, σσ. 502 β16, 504, 507 (δύο φορές), 508 καὶ «μια φούχτα χώμα να κρατώ και να σωθώ με κείνο», σ. 511.